

СЪОБЩЕНИЯ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА БЪЛГАРСКОТО БОЛЯРСТВО И ЧОРБАДЖИЙСТВОТО ПРЕЗ XV—XVIII В.

Михаил Грънчаров

През 1878 г. Константин Иречек изказва предположението, че чорбаджиите „произходят из малых боляр“¹. По-късно Стефан Бобчев категорично отхвърля тази възможност, като заявява: „Погрешна мисъл! Чорбаджиите имат своя произход в условията на обществения живот по време на турското владичество. Те само наподобяват на дребните боляри в стара България“². Според Юрдан Трифонов след падането на България под османска власт „болярите като военнотрудовническа класа са изчезнали. Но понеже към края на Второто царство по-важните чиновници съносили тази титла и понеже те... съ били най-богати, — названието „болярин“ през първите векове на робството почнало да се дава на всеки богат, както и на ония, които взимали участие в общинските и църковните работи — изобщо първенците“³.

Запазените документални свидетелства обаче навеждат на по-други мисли, а именно, че през XV в., а в някои случаи и в XVI в., при титулуването на отделни лица като боляри не се влага толкова широк смисъл и то не е само белег на богат човек или изобщо първенец, а става дума за лица, които по някакъв начин са запазили болярския си статус, макар и променен съобразно с условията.

* * *

През 1466 г. султан Мохамед II преселил в Цариград Охридския архиепископ Доротей заедно с много охридски жители, сред които и боляри. Причината за това, посочена в писмо на архиепископ Доротей, била разпра „между боляри нашего града и клироса църковнаго“⁴.

През 1476 г. боляринът Радослав Мавър възобновил църквата на Драгалевския манастир, а през 1493 г. софийският болярин Радивой възстановил църквата „Св. Георги“ на Кремиковския манастир. За извършеното благодеяние по стара традиция във възобновените от тях църкви те били изографисани със семействата си като ктитори. Тези ктиторски портрети, освен че се оценяват от специалистите-изкуствоведи като „твърде забележителни творби на нашето старо изкуство“, в конкретния случай са важни с това, че с вида, елементите и цветовете на облеклото, в което са

изобразени дарителите и близките им, показват типични представители на българското болярство. Близки до тях са и редица ктиторски портрети от XVII в., а в отделни случаи и през XVIII в.⁵

Владислав Граматик в разказа си за пренасяне мощите на Св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир през 1469 г. съобщава за „некой си велможа Богдан Жупан“ от Никопол, който излязъл заедно с „други боляри“ да посрещнат шествието, а велможата Богдан ги приел в дома си. За високия сан на домакина освен обкръжението от боляри говори и представянето на дома му като „негови палати“ и това, че сложената трапеза „беше изпълнена с всякакви и изобилни ястия“⁶.

Приведените сведения за определено присъствие на отделни боляри в българското общество през XV в. са обясними, като се има предвид, че независимо от унищожаването на българската аристокрация след падането на Българското царство под османска власт, една част от нея под различни форми успява да запази привилегиите си⁷.

Някои извори от XVI в. също ни дават основание да приемем, че потомци на старото българско болярство запазват общественото си положение и през този период. Конкретен пример е известният никополски първенец Тодор Балина — организатор на Търновското въстание от 1598 г. За него Павел Джорджич пише, че е „пръв благородник в никополския санджак“ и имал голямо влияние сред българите „поради благородния си произход и своето достойнство“. Беят и кадията в Никопол се отнасяли също с голяма почит и уважение към него⁸. Откритото Никополско съкровище от XIV в., сред предметите на което е една сребърна лъжица с надпис „Балинова лъжица“⁹, е доказателство, че в Никопол е имало знатна българска средновековна фамилия Балин и съвсем естествено е да се приеме, че неин потомък е Тодор Балина.

През 1553 г. на път за Цариград начело на посланическа мисия Ожие Бусбек, като описва впечатленията си за българите по пътя от Ниш до София, пише: „... когато пожелах да науча за някои моми, които бяха с по-благородна външност, от какъв род са, чух, че водят произхода си от най-висшите боляри на този народ или дори че са от царски род, но сега са омъжени за воловари и овчари. Толкова е западнало благородничеството в турското царство“ — заключава Бусбек¹⁰. Тази констатация показва, че в средата на XVI в. в българските земи все още се срещат потомци на средновековната българска аристокрация, представителите на която в своята цялост са изравнени социално с останалата част на българското общество, но има и изключения. При това особено важно е обстоятелството, че 157 години след завладяването на България те знаят своя аристократичен произход, а сред българското население остава жив споменът за болярството.

Позволих си това изложение за съдбата на българското болярство през XV—XVI в., защото приведените данни дават възможност да коригираме някои представи за социалната структура и състоянието на българското общество през този период, както и да обясним присъствието на титлата „боляр“ сред българите с оглед на поставения въпрос.

Особено ярко и трайно присъствие на званието „боляр“ намира в българския фолклор. Но това, което прави впечатление, е, че народният творец почти винаги го използва паралелно с „чорбаджия“, „чорбаджии“, и то в позитивната формула: „Боляре, баш чорбаджие“, „Чорбаджия, баш болерин“, „Болерин, баш чорбаджия“. Тази формула народният творец използва широко, когато иска да покаже имотното състояние и социалното положение на чорбаджиите¹¹. За да подчертае първенстващото място, което чорбаджиите заемат в обществото, че те наистина са „баш“ — първи, главни по имотното и общественото си положение, народният творец посочва, че те са богати — „зингин“ хора, „По зингин оште по больарин“. Имали „тежку имани“, „имани бискрайну“. Къщите им са „високи“, „джамлия, джамлия оште чардаклия“, портите им са „тучови“ (бронзови), „жилезни... нъ порти синджири“ и т. н.¹²

Толкова трайното, устойчиво и широко използване в песенното народно творчество на названията „боляр“ и „чорбаджия“ като синоними, и то винаги в позитивна позиция едно спрямо друго, в съчетание с прилагателното „баш“ — пръв, главен, едва ли е случайно. Защото, коя е причината например да липсва подобна формула за представяне на популярната титла „кмет“, също останала от времето на българската държава преди османското нашествие, широко използвана като едно от названията на българските първенци.

Може да се предположи, че това е резултат от стремежа на народния творец да покаже мястото и значението на чорбаджийството в общественния живот. За да подчертае това, за техен аналог от миналото сочи болярството. Свързването на чорбаджийството с болярството би могло да се обясни и с намерението на създателите на песните да внушат на слушателите, че чорбаджиите са новите боляри в буквалния и в преносния смисъл. За това безспорно допринася демонстрираното от чорбаджиите материално състояние, власт и външна показност, която се изразявала в пищността на облеклото и използваната ритуалност при появата им пред представителите на османската власт и сред сънародниците си. Така например големият и влиятелен врачански чорбаджия Димитраки Хаджитошев (1780—1827) се обличал в „алени потури“, препасвал свилена пояса, отгоре носел дълга зелена, понякога бяла, свилена памуклия и върху нея ален джамадан¹³. Чорбаджията хаджи Найденов Кръстев (ок. 1770—1852) при седмичните си посещения на валията в одринския конак „ездил богато украсен кон, а след него следвал неговият слуга, който носил чибука

му... Винаги при това шествие на знатния копривщенец от двете страни на одринските... улици се тълпели маса народ, предимно българи, на които чорбаджията щедро раздавал често разни звонкови монети¹⁴. Към тази показност се придържали и чорбаджиите от втората половина на XIX в. Чорбаджи Патъо (1825—1893) от Видраре имал специална охрана — „въоръжен от главата до пети турчин“, обличал се със сукнен кожух и се движел с „кочия, теглена от два хранени коня, с хубави хамути, обшити с пиринч и жълти пулове“¹⁵. А по време на църковна служба в Одрин през 1873 г. се отбелязва, че „чорбаджиите... с дълги самурени кюркове и атлазени пояси тежко пристъпеха зад духовенството като истински български боляри“¹⁶. От това следва, че в общественото съзнание чорбаджийството се възприема като аналог на болярството.

Възможна е и друга хипотеза, а именно, че това е обусловено от промените в общественото съзнание и оценъчно-нормативната система на българския народ, чрез която се отрича османската държава и институции, но „в познавателната подсистема средновековната българска социална структура остава като модерна. Запазва се идеята за народния водач — аристократа, но аристократа българин (т. е. болярина)¹⁷. Но след като за „еталон на изчезналия от социалното битие болярин“ през XVI в. в народния епос е превърнат Крали Марко¹⁸, заслужава внимание фактът, че отделни чорбаджии също са представени като герои от юнашкия епос. Чорбаджи Алекси от Карнобат с пушка и сабя в ръка громи турците и с един удар събаря наведнъж по седемдесет души¹⁹. Образът на Радан чорбаджи пък е изграден с характерните за юнашките песни похвати: монументалност на изображението, хиперболизация на образите, митични представи, с които народният творец подчертава положителното си отношение към героя. Интересно е и описанието на дрехите, с които Радан чорбаджи се облича, за да се яви пред кадията на Сливен:

*А чи са Радан ублечи —
ублечи сукну моруу,
въз морууту зилену²⁰.*

За облеклото на някои сливенски семейства с благороднически произход, запазено до края на XVIII в., съобщава Иван Селимински: „На едни семейства облеклото беше така: шапка от самур, висока...; антерия от плат, прошарен с коприна, закопчавана от шията до краката със сребърни копчета; пояс — златен или копринен; дълга гуна до краката от червена или тъмночервена чоха, украсена със скъпоценна кожа от вътрешната страна и с дълги ръкави... На други шапките бяха като на бостанджиите... разликата и степента на благородничеството се казваха от различните шапки“. Но и тези „маловажни знаци“ според Селимински изчезнали напълно през 1812 г., защото цариградският патриарх разпоредил християните да се обличат скромно, съобразно с положението си на рая²¹.

Подобни разпореждания на висшата власт са били обичайна практика, целяща да заличи спомена за благороден произход и да пресече всяка външна изява на материално благополучие и обществено положение. За това говори едно „Запретително писмо“ от 28 февруари 1759 г. на охридските свещеници и първенци, вписано в кодекса на архиепископията, с което се забранявало на жените да носят атлазени дрехи, кожуси, дрехи в червен цвят, както и да ги украсяват със сърма, жълтици и т. н.²²

По друг повод Селимински отбелязва, че през 1800 г. „турското варварство приравни всичките християнски семейства“. И макар да подчертава, че семействата, за които говори, са забравили благородния си произход, за себе си пише, че е от знатен род, историята на който е отпреди 500 години, за което имал стари български хрисовули и султански фермани²³.

В изследването си за видинския род на Шишмановци Петър Ников посочва, че е възможно този виден възрожденски род да има своя произход от едноименната династия на Второто българско царство²⁴.

* * *

Приведените и анализирани източници дават основание да се приеме, че изказаното от Константин Иречек предположение за произхода на чорбаджийството има своето основание. Защото е видно, че след османското завладяване в българското общество се запазват представители на старото болярство, които въпреки променените условия с ликвидирането на българската държава успяват под различни форми да съхранят привилегированото си положение. Техни потомци, макар и в ограничени случаи, стоят начело на българите през XV и XVI в., като представителите им от следващите генерации запазват не само спомена за своя произход, но и положението си на първи хора, а така също и някои от външните, представителните белези на аристократичното си потекло, като пищността на облеклото. И колкото малоброен и изтънял да е този слой от представители на старото българско болярство, колкото и променено да е общественото му положение, лишено от основната му функция на държавна военно-административна институция, то е факт и има място в обществения живот на българите. Поради това през XVII и XVIII в., когато в резултат от нарастващата децентрализация в Османската империя и увеличаващата се роля на провинциалното, местното управление, в което чрез навлизането на еничарството титлата чорбаджия добива популярност, тя се възприема и утвърждава от българското общество за название на неговите първенци като най-подходяща и близка по значение с титлата на боляр. И за това в източниците от XVIII в., особено във фолклора, чорбаджийството и болярството се представят като синоними, и то винаги заедно, с което се цели да се внушат значимостта и близостта на чор-

баджийската институция със старобългарското болярство. Разбира се, от казаното не следва, че всички български първенци, титулувани като чорбаджии през Възраждането, имат благороден произход, но е факт, че в общественото съзнание, особено през XVIII в., те се възприемат като аналог на болярите.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Иречек, К. История Болгар. Одеса, 1878, с. 508.
- ² Бобчев, С. С. Титли и служби в областното управление на старовременска България. — Изв. на Истор. дружество в София, № 11—12, 1932, с. 232.
- ³ Трифонов, Ю. Към въпроса за старобългарското болярство. — Сп. БАН, № 26, 1923, с. 68—70.
- ⁴ Снегаров, Ив. История за Охридската архиепископия — патриаршия. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394—1767). С., 1932, с. 42—43.
- ⁵ Василев, А. Ктиторски портрети. С., 1960, с. 58—66; Наследникова, В. История на българския костюм. С., 1974, с. 46—50, 55—75.
- ⁶ Ников, П. Владислав Граматик. Пренасяне мощите на Св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир. — Бълг. истор. библ., № 2, 1928, с. 182.
- ⁷ Вж. Цветкова, Б. От българския феодализъм към османската обществено-икономическа структура. (Приемственост и паралели). — В: България 1300, Институции и държавна традиция. Т. 1, С., 1981, с. 205—207.
- ⁸ Милев, Н. Един неиздаден документ за българската история (1597 г.) — Изв. на истор. дружество в София, № 4, 1915, с. 97—99.
- ⁹ История на България. Т. 3, С., 1982, с. 220—221; Генова, Ев. Никополското съкровище XIII—XIV в., С., 1981 (футляр).
- ¹⁰ Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV—XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов, С., 1979, с. 219.
- ¹¹ Народни песни от Копривщица. — СБНУНК, № 10, 1890, с. 74; Арнаулов, М. Северна Добруджа. Етнографски наблюдения и народни песни. — СБНУНК, № 35, 1923, с. 274; Попиванов, Г. Народни песни от Шуменско. — СБНУНК, № 42, 1936, с. 85—86; Стойчев, Кр. Тетевенски говор. — СБНУНК, № 31, 1915, с. 167—189 и други.
- ¹² Вж. Грънчаров, М. Чорбаджийството в българския фолклор. — Изв. на муз. в Северозап. България, № 22, 1994, с. 269.
- ¹³ Ангелов, Ив. Враца и врачани в борбата за освобождение от турско иго. Враца, 1957, с. 18.
- ¹⁴ Попов, Ив. Н. Из миналото на Одрин. С., 1919, с. 15—16.
- ¹⁵ Патев, Н. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско. С., 1936, с. 83—128.
- ¹⁶ Попов, Ив. Н. Цит. съч., с. 19.
- ¹⁷ Георгиева, Цв. Някои аспекти на общественото съзнание на българите през XV—XVII в. — В: България през XV—XIX в., С., 1989, с. 123.
- ¹⁸ Пак там, с. 123.
- ¹⁹ Попиванов, Г. Цит. съч., с. 190—191.
- ²⁰ Панайотов, Д. Радан и кадия. — Родина, № 5—6, 1900, с. 193.

²¹ Цит. по **Табаков, С.** Опит за история на град Сливен. Т. 1. Второ издание, С., 1986, с. 285.

²² **Снегаров, Ив.** Град Охрид. Исторически очерк. — Македонски преглед, № 1, 1928, с. 114.

²³ **Табаков, С.** Цит. съч., с. 282—283.

²⁴ **Ников, П.** Видинските първенци Шишманоглу. — Изв. на истор. дружество, № 13, 1933, с. 110—111.